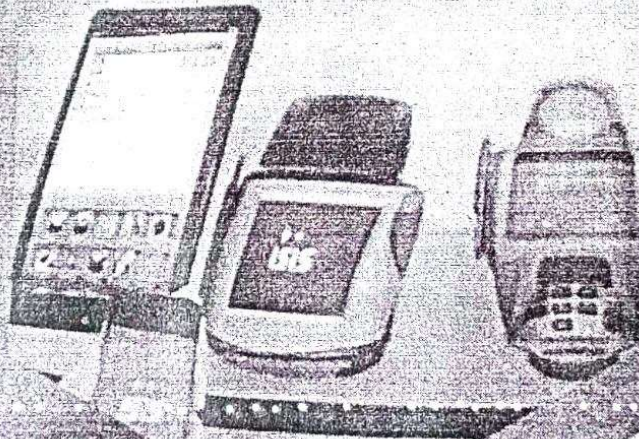

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-I
January-March-2019
Marathi Part-I

IMPACTFACTOR/
INDEXING 2018-35
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

2018-2019

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२१. मराठा कालखंडातील व्यापार आणि वाणिज्य

प्रा. डॉ. जाधवर बापू देवराव

इतिहास विभाग प्रमुख, बलभीम महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना

जगाच्या अस्तीत्वासाठी आणि जगातील विविध देशांच्या व देशातील राज्यांच्या उन्नतीसाठी विकासासाठी व्यापार हा घटक अतिशय महत्त्वाचा आहे. हे महत्त्व अभ्यात असताना आपण जागतिक इतिहासाचा मागोवा घेतला तर असे स्पष्टपणे समोर येते की, इतिहासाच्या अभ्यासाच्या सोईसाठी इतिहासाचे तीन कालखंडात विभाजन केलेले आहे. त्यापैकी प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड, आणि आधुनिक कालखंड होय. या तिन्ही कालखंडांपैकी प्राचीन काळाचा विचार केला तर किंवा त्या कालखंडाचा अभ्यास केला तर असे दिसते की, भारताचा व्यापार हा परकीय रोम देशाबरोबर चालू होता. तेर (तगर) मधून रोमशी व्यापार चालत होता. यामधून बाह्य देशाशी मैत्रीचे संबध आणि स्वदेशातील वस्तूच्या विक्रीसाठी बाजारपेठ आणि विचारांची देवाण-घेवाण असे अनेक उद्देश समोर होते. ज्याप्रमाणे प्राचीन कालखंडातील राजानी व्यापारास काही प्रमाणात उत्तेजन दिले. त्याप्रमाणेच मध्ययुगाच्या कालखंडात पण व्यापार अस्तीत्वात होताच आणि आधुनिक काळामध्ये तर व्यापार हा देशाच्या आणि राज्याच्या विकासाचा कणा बनला होता. गुप्तकालीन, मौर्यकालीन, सातवहनकालीन, व्यापाराप्रमाणेच सल्तनत आणि मोगलशाहीत ही व्यापार ही संकल्पना अस्तीत्वात होती. वरील सम्राट आणि शाह्यांच्या कालखंडातील व्यापाराचा आढावा आपणास या शोध निबंधामध्ये घेण्याची गरज नाही. परंतु त्याच्या कालखंडाचे काही निवड दाखले या शोधनिबंधात मी नमूद केलेले आहेत. याशिवाय जास्तीचा भर मराठा कालखंडातील व्यापार आणि वाणिज्य या गोष्टीवर दिला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने शिवकालीन व्यापाराचा या शोधनिबंधामध्ये परामर्श घेतलेला आहे.

भोसले घराण्यातील शहाजीराजे आणि जाधव घराण्यातील राजमाता जिजाऊ या दांम्पत्याच्या पोटी जन्मास आलेले हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी जन्म घेवून पूर्ण आयुष्यभर मराठी आस्मीता आणि स्वाभीमान जपून हिंदवी स्वराज्याचा विस्तार केलेला होता. हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करण्यासाठी त्यांना विजापूरच्या आदिलशाहीशी आणि मोगलशाही फार मोठ्या प्रमाणावर संघर्ष करावा लागला होता. त्यांच्या संघर्षाविषयी डॉ. एस.एन. सेन या इतिहासकारांनी असे म्हटले आहे की, 'छत्रपती शिवाजी महाराज हे भारतीय आरमाराचे पिता होते' कारण त्यांचे आरमारच मोठ्या ताकतीचे होते. त्यांनी आरमाराची उभारणी करण्याचे कारण म्हणजे राजापूर, दाभोळ, चौल वगैरे कोकणातील किनारपट्टीवर अनेक बंदारातून बाह्य जगाशी मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालू होता. तेव्हा स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी एखादी किनारपट्टी आपल्या ताब्यात असावी. त्यामुळे पश्चिम किनारपट्टीवरील व्यापारावर आपला ताबा प्रस्थापित होवून आपण स्थापन केलेले स्वराज्य हे सधन पायावर उभे राहिल अशी सुप्त भावना छत्रपतीच्या मनात होती. एवढेच नाही तर समुद्रकिनारपट्टीवर वर्चस्व असलेल्या सिध्दी आणि पोर्तुगीज यांना पराभूत करून आपण समुद्राचे मालक झाले पाहिजे ही भावना डोळ्यासमोर ठेवून शिवाजी महाराजांनी आरमारची उभारणी केली होती.

आरमारासमवेतच त्यांनी व्यापाराच्या वाढीवर लक्ष केंद्रीत केले होते. त्यासाठी त्यांनी मचवा, शिवार, शिबाड अशा विविध नावांची जहाजे उपलब्ध केलेली होती. परंतू या सर्व युद्ध नौका ज्या होत्या त्या युरोपीयन व्यापाऱ्यांच्या नौकांच्या तुलनेत अतिशय लहान होत्या. युरोपीयनांच्या युद्धा नौका या ५०० ते ६०० टन वजनाच्या तर होत्याच पण त्यावर ३५ ते ३६ तोफा ठेवल्या जात असत. या उलट महाराजांच्याकडे किती तोफा होत्या. याबाबत मतभिन्नता दिसून येते. तरी पण चित्रगुप्ताने शिवाजीच्या नौकाविषयी असे स्पष्ट केले आहे की, त्यांच्या नौका या ६४० पर्यंत होत्या. त्यामध्ये ३०० युद्धनौका व बाकीच्या व्यापारी नौका होत्या, असे चित्रगुप्त म्हणतो. तर जदुनाथ सरकार यांनी ही संख्या ३०० दिली आहे. आरमारासमवेतच शिवाजी राजाने समुद्रावरील व्यापारास उत्तेजन दिले होते. त्यासाठी त्यांनी अनेक बंदरांचे आधुनिकीकरण घडवून आले होते. त्यांनी इराण, मक्का इत्यादी दुरच्या भागात व्यापारी नौका पाठवून व्यापारी संबंध प्रस्थापित केले होते. या सर्व गोष्टीला स्वतः रामचंद्रपंत आमत्य यांनी अज्ञापत्राच्या माध्यमातून दुजोरा दिलेला आहे व महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण त्यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने नवीन मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांनी व्यापारास उत्तेजन द्यावे. व्यापाऱ्यांनी जकात दिल्यानंतर व्यापारास पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे याशिवाय अनेक बाबी अज्ञापत्राच्या माध्यमातून स्पष्ट होतात.

मराठाकालीन व्यापार करणाऱ्या जमाती

सन १६३० ते १८१८ हा कालखंड ढोबळमानाने आणि इतिहासाच्या अभ्यासाच्या सोईसाठी म्हणून मराठा कालखंड गणला जातो. परंतू या कालखंडाचे दोन विभागात वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. त्यापैकी शिवकाळ आणि पेशवे काळ होय. परंतू या शोधनिबंधात मी वरील सर्व काळ हा मराठा कालखंड मानून हा शोधनिबंध पूर्णत्वाकडे घेऊन जाण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे. मराठा कालखंडात एकाठिकाणचा माल दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेण्याचे काम करणाऱ्या काही प्रमुख व्यापारी जमाती होत्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने वंजारी, लमाण, चारण, बबिया या होत्या. या वरील सर्व जमाती मालाची खरेदी करत असत व तो माल प्राण्यांच्या पाठीवर टाकून ते सामूहिकपणे प्रवास करत असत. सामूहिक प्रवास करण्याच्या पाठीमागचा हेतू म्हणजे त्यांचा तो समूह आहे त्यास कोणीही लुटू नये. या काफील्याविषयी फ्रेंच प्रवासी डॉ. फ्रायरेने असे नमूद केले की, ३०० बैलावर सामान वाहून नेणारा मी एक काफीला पाहिला आहे.

महाराष्ट्रात पण व्यापारी बंदरातून कोकणात व देशावर या व्यापारी मालाची वाहतुक वरील जमातीचे लोक व्यापारी काफील्याद्वारे करत असत. लमाण जमातीतील प्रत्येक माणसाकडे एक बैल असे. त्या बैलाचा पाठीवर व्यापारी माल टाकून तो या समूहात दाखल होत असे. व्यापारी काफील्यांच्या संबंधी अशी माहिती मिळते की इ.स. १७७६ मध्ये हरिपंत फडके आणि परशुराम भाऊ यांनी १०,००० लमाणी लोकांचा एक काफीला लुटला होता. याची नोंद एक व्यापारी पत्रात असल्याचे स्पष्ट केले, असे काफीले लुटीच्या भितीपोटी काफील्यांचे प्रमुख संरक्षणासाठी छोटे शस्त्रधारी दल तैनात ठेवत असत. परंतू या व्यापारी जमाती कालांतराने ब्रिटीश राजवट स्थिरावल्यानंतर फार काळ टिकाव धरू शकल्या नाहीत. कारण युरोपीयनांच्या समोर त्यांचा निभाव लागला नाही. व्यापाराच्या पुराव्याविषयी असे लिहीले आहे की, पेशवाईचा राज्यकारभार पाहणारे खुद्द पेशवे सुध्दा पुण्यातील कापड व्यापाऱ्याकडून कापड खरेदी करत असत. इ.स. १७६८ ते ६९ या काळात पेशव्यानी ३ लक्ष रुपयाच्या उधारीवर कापड खरेदी केले होते. त्या ३० व्यापाऱ्यात १२ व्यापारी चित्पावन ब्राम्हण होते. ९ व्यापारी देशस्थ ब्राम्हण व बाकीचे सर्व मराठा, शिंपी वगैरे होते. यावरून पेशवाईच्या काळात ब्राम्हण सुध्दा कापडाचा व्यापार करत होते हे स्पष्ट होते.

वंजारी, लमाण, चारण यांच्याशिवाय गोसावी लोक व्यापारी मालाची वाहतुक करताना दिसतात. गोसावी लोक घोडे, उंट, तांदुळ, मीठ, नारळ इ. वस्तू बाहेरील बाजारातून अथवा कोकणातून आणून नाशिक, पुणे या महत्वाच्या शहरात विक्री करत असल्याच्या नोंदी पेशवे दफतरात पाहाण्यास मिळतात. पेशवेकाळातील काही वस्तूंच्या किंमतीचा येथे उल्लेख केलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने तांदुळ इ.स. १७२० मध्ये एक रुपयाला १८ शेर तांदुळ येत असे तोच तांदुळ १७५६ मध्ये एका रुपयाला ८ शेर असे, मीठ १७६५ मध्ये रुपयाला २४ शेर, बैल १७६५ मध्ये १० ते २० रुपये सोने १७६५ मध्ये १२ ग्रॅमला १० रुपये अशा व्यापारी वस्तूंच्या किंमती होत्या. परंतू या वस्तूंच्या किंमती या हवामान, पिकावरील कीड, परदेशी व्यापाऱ्यांचा व्यापार, युद्धे इत्यादी घटकावर या किंमती अवलंबून असत.

मराठेकालीन प्रमुख व्यापारी केंद्रे

मराठे सम्राज्याला भक्कम पायावर उभे करण्यासाठी व्यापारात वृद्धी होणे आवश्यक होते. त्यासाठी शिवाजी राजानी प्रोत्साहन दिले होते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील काही व्यापारी केंद्रे विकसीत झालेली होती. त्यापैकी १६३० ते १७०७ या काळात चौल, दाभोळ, कल्याण, भिवंडी, वेंगुर्ले, पेन, डाहणू, तारापुर, वसई, बांद्रा, माहिम, श्रीवर्धन, नागोठाणे, ही प्रमुख व्यापारी केंद्रे भरभराटीस आलेली होती. त्यांचा थोडक्यात यामध्ये परामर्ष घेता येईल.

चौल :- चौल या व्यापारी केंद्रावर १६७० मध्ये आक्रमण करून महाराजांनी त्यावर वर्चस्व प्रस्थापित करून त्यास भरभराटीस आणले होते. चौल या बंदरातून मलबारी व्यापारी मलबारमधून मसाले, सुपारी, नारळ, मेण, पारा, हिंगुळ, इत्यादी वस्तू चौल बंदरात आणत असत. परंतू हेच व्यापारी जेव्हा परतीच्या प्रवासास निघत असत तेव्हा ते कापड, गहु, धान्य इत्यादी वस्तू बरोबर घेऊन जात होते. परंतू कालांतराने शिवाजी आणि मोगल यांच्यातील सततच्या संघर्षाने या बंदराचे अस्तीत्व कमी होत जाऊ लागले. चौलशिवाय कोकण किनाऱ्यावरील दाभोळ, कल्याण, भिवंडी, राजापूर, कोळसी, विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग ही महत्वाची व्यापारी बंदरे शिवकाळात होती. या बंदरापैकी कल्याण आणि भिवंडी १६५७ मध्ये शिवाजी महाराजांनी जिंकले होते.

दाभोळ :- छत्रपती शिवाजी महाराजांची व्यापारी जहाजे, दाभोळ, मुंबई या मार्गावरूनच व्यापारी हालचाली करत असत. त्यामुळे त्यांनी १६६२ मध्ये दाभोळ जिंकून घेतले. दाभोळ बंदरामध्ये साहित्याने (वस्तू) ने भरलेली बैलाचे तांडे येत होते. यामध्ये प्रामुख्याने उत्तर हिंदूस्थान गोवळकोंडे व केरळ प्रांतातून अनेक वस्तू व्यापाराच्या निमित्ताने येत असत. त्यामुळे भिवंडी हे व्यापार उद्योगाचे एक महत्वाचे केंद्र बनते. याठिकाणी विनकाम व्यवसाय अगदी भरभराटीला आलेला होता. याशिवाय रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर हे सुध्दा व्यापारीदृष्ट्या महत्वाचे व्यापारी केंद्र होते. आपला व्यापार महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वाढवा यासाठी त्याने तेथे वखार स्थापन केले होती.

कल्याण -भिवंडी :- राजापूर हा रत्नागिरी जिल्ह्यातील तालुका आहे. मिरे, वेलदोडे, सुती कापड यांचा व्यापार चालत होता. राजापूर हे गावर वरिल वस्तूच्या उत्पादनात अतिशय अग्रेसर होते. त्यामुळे हे शहर अंतर्गत व बाह्य व्यापारासाठी प्रसिध्द होते.

वेंगुर्ले :- (कोकण) या शहरात डचानी आपल्या वसहाती स्थापन केलेल्या होत्या. त्यामुळे जपान, सिलोन, अरबस्तातून व्यापारी जहाजे येत असत. महाड- कोल्हापूर चिपुळण, कोळसी, नागोठाणे, रत्नागिरी, विजयदुर्ग (याठिकाणी ओढण्याच्या विड्या बनवण्याचा पानांचे एक व्यापारी केंद्र होते.

शिवकाळात महाराष्ट्रात गावोगाव आठवड्यातून एक दोन वेळेस बाजार भरत असत. त्याठिकाणी अनेक लोक एकत्र येऊन जिवनावश्यक आणि संसारउपयोगी वस्तुंची खरेदी-विक्री मोठ्या प्रमाणावर होत असे. मोठे शहरात पेट किंवा कसबा असे त्याठिकाणी अनेक कायमस्वरूपी व्यापारी दुकाने असत. तरी पण शिव काळात नवीन व्यापारी पेठा बसवण्यासाठी सरकारकडून प्रोत्साहन मिळत असे. शिवकाळात पाषाण, जिजापूरा, मलपुरा, खेळपूरा, विठापूर या नवीन पेठा उघडण्यात आल्या. या बहुतांश पेठा या शिवाजीच्या पुर्वजांच्या नावाने बसवण्यात आलेल्या होत्या. खेड येथे शिवापूर नावाची बाजारपेठ निर्माण करण्यात आली होती. कल्याण ही एक प्रमुख बाजारपेठ होती व व्यापारी बंदर होते. तसेच कोल्हापूर सुध्दा व्यापारी बाजारपेठ आणि तिर्थक्षेत्र ही होते. पैठण हे औद्योगिक केंद्र तसेच तिर्थक्षेत्राचे ठिकाण होते.

मराठे कालीन व्यापाराविषयी स्पिरगले नावाचे इतिहासकार मराठ्यांचा इतिहास नावाच्या ग्रंथात असे म्हणतात. शिवकाळात महाराष्ट्रात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचे राहणीमान अगदी साधारण होते. कारण समाजात मोठ्या प्रमाणावर, गरीबी होती. त्यामुळे युरोपीयन चैनीच्या वस्तूंना महाराष्ट्रात फारशी मागणी नव्हती. यावरून व्यापार हे क्षेत्र फारसे भरभराटीस आलेले नव्हते असे स्पष्ट होते.

मराठाकालीन व्यापार आणि वाहतुकीचे साधने

महाराष्ट्राच्या विविध भागातून अनेक मोठमोठ्या नद्यांचे प्रवाह होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने कृष्णा, भिमा, गोदावरी या नद्या होय. त्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात असत. पण त्या नद्या जलवाहतुकीसाठी उपयोगांच्या नव्हत्या. तर सह्याद्रीच्या डोंगर रांगातून उगम पावणाऱ्या पेण, नागोठाणा याच नद्या फक्त जलवाहतुकीसाठी उपयुक्त होत्या. त्यामुळे जलमार्गाने होणारा व्यापार हा संतगतीने होत होता. या विषयी कॅरे या नावाचा फ्रेंच प्रवाशी इ.स. १६७२ ते १६७४ या काळात दख्खनमध्ये प्रवास करत होता. त्याच्या मते या भागातील जलमार्ग अथवा रस्ते हे संकटग्रस्त व धोक्याचे होते, असे नमूद करतो.

संदर्भ

- १) अ.रा. कुलकर्णी आणि ग.ह. खरे (संपादित) मराठ्यांचा इतिहास खंड १ ते ३.
- २) डॉ.पी.ए. गवळी, मराठ्यांचा इतिहास पेशवेकालीन गुलामगिरी व अस्मृश्यता.
- ३) प्रा.डॉ.सोमनाथ रोडे- मराठ्यांचा इतिहास.
- ४) प्रा.डॉ. एस.एस. गाठळ- मराठ्यांचा इतिहास.
- ५) डॉ. जयसिंगराव पवार - मराठेशाहीचा मागोवा.
- ६) गो.स. सरदेसाई- पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड १ ते ३.
- ७) व्हटकर ज्योती : मराठा व पेशवे कालखंडातील महाराष्ट्रातील व्यापार.